

سیری در آثار قرآن پژوهی استاد فقید سیدعلی کمالی دزفولی (ره)

سیدمجتبی مجاهدیان

قرآن پژوه سترگ و مفسر بزرگ زمانه استاد فقید سیدعلی کمالی دزفولی (ره) (متولد ۶ آذر ۱۲۹۰ هـ ش / ۱۷ ذی الحجه ۱۳۳۰ هـ ق و متوفای ۳۰ اسفند ۱۳۸۳ هـ ش / ۱۰ صفر ۱۴۲۶ هـ ق) از بزرگ «منادیان بازگشت به قرآن در عصر حاضر» و از «پیشگامان عمومی سازی فرهنگ قرآنی»^۱ بود. تازه‌ها، بدایع و نوآوری‌هایی او در ساحت مقدس علوم و معارف قرآنی (بالاخص علوم القرآن) از ایشان چهره مجتهدی مؤسس و اندیشمندی صاحب سبک را به نمایش گذارده و طرز بی‌افاده و نحوه بی‌پیرایه دخول، تدبیر و استنتاج ایشان از آیات ما را بر این باور نزدیک کرده که سعی استاد در تدوین فلسفه‌ای عملی و اجتماعی از قرآن، به همان زلالی و سادگی کلام الله مجید بوده است.

عرضه کاربردی معارف قرآنی، دغدغه همیشگی و ساده‌نگاری - نه ساده‌انگاری - ویژگی جاری بیان و بالاخص بنان ایشان بود که همین نگرش جامع و نگاه عمیق پیرسرای قرآن پژوهی بر آیات بینات، او را به نگارش ساده و بی‌پیرایه، روان و البته خوشخوان علوم و معارف قرآنی رهنمون نمود. نگاه دقیق این محقق گرانسنگ نه در پی نام و نان که همواره معطوف به فهم و گிரایی مخاطب و در بند انجام بهتر رسالت خود بود و چنین نگرش و بینشی در همه آثار ایشان، هویدا و پیداست آنچنان که سیر در این راه کم‌ره‌رو او را فرسنگها از دیار تکلف و تصنع‌ات معمول

نویسندگان به دور داشته است.

غالب تألیفات این استاد ذوالفنون به ابحاث قرآنی اختصاص یافته چنانکه لفظ قرآن بر تارک بیشتر کتب ایشان می درخشد و به عنوان مضاف یا مضاف الیه بر نام آثارشان می نشیند. آثار قرآن پژوهی ایشان در دو حوزه علوم و معارف قرآنی عرضه گشته که در مجموع بالغ بر ۱۸ اثر (۱۳ اثر منتشر شده و ۵ اثر چاپ نشده) می شوند که عبارتند از:

الف) کتب علوم قرآنی:

۱ - قانون تفسیر ۲ - تاریخ تفسیر ۳ - قرآن ثقل اکبر ۴ - شناخت قرآن ۵ - مقدمه تفسیر قرآن برای همه ۶ - قرآن و صنایع بدیعیه (چاپ نشده) ۷ - جزوه علوم القرآن (دروس دانشکده شهید مطهری - چاپ نشده).

ب) کتب معارف قرآنی:

۱ - قرآن و مبارزات ۲ - قرآن و دستورات اجتماعی ۳ - قرآن و جامعه ۴ - قرآن و شعارها ۵ - قرآن و مقام زن ۶ - جاء الحق ۷ - قیاسات القرآن ۸ - عرفان و سلوک اسلامی (قرآنی) ۹ - مقاصد قرآن یا جمهوریت محمد (ص) (چاپ نشده) ۱۰ - ابیات تفسیر مثنوی (چاپ نشده) ۱۱ - تفسیر قرآن برای همه (چاپ نشده)

قانون تفسیر

این کتاب، اولین و جدی ترین اثر قرآن پژوهی استاد پیشکسوت کمالی (ره) است و در واقع جلد اول از دوره سه جلدی کتب علوم القرآن آن فرزانه می باشد. در این اثر، محقق ارجمند با نگاهی نو و بدیع در مباحث بکر علوم قرآن، به خلق اثری شگفت انگیز دست زده، چنانکه با مهارت و استادی به طرح مباحث بنیادین این علم پرداخته و ابواب و عناوین آن را به نظم و نسقی نوین عرضه کرده و آراء و اندیشه های خویش را با اتقان و استحکام بیان داشته است. آنگونه که از این اثر پیداست، اعتقاد و اعتماد خالصانه استاد به سنت معصومین (ع)، دروازه ورود ایشان به ساحت مقدس قرآن شد و فی الواقع این نگاه عمیق میراث گرانبهایی بود که او از اسلاف ارجمند خود

در حوزه علمیه دزفول به ارث می‌برد. این کتاب دارای: یک پیشگفتار، دوازده بخش، دو ملحق و پنج مستدرک است.

پیشگفتار مفصل مؤلف، حسن مطلع این اثر قیّم است. گفتاری است که در عین صلابت، سلیس و روان و البته پرمغز و جان دار بوده و بیانگر روح اجتماعی و اصلاح‌گرایانه استاد می‌باشد.

بخش یکم: تعاریف: که شامل تعاریف علم، قرآن، علوم القرآن، تفسیر، تأویل، و... است. تعریف جامع ایشان از علوم القرآن شنیدنی است: «... مقصود از آن، گروهی از معارف متصله قرآن است، خواه تصویری باشند، خواه تصدیقی که به نحوی از انحاء و به طور خاص خادم قرآن باشند، مانند علم الرسم و... و قید «به طور خاص» برای آن است که بعضی از علوم را - هرچند به طور مقدمه در فهم قرآن دخیلند - مانند صرف و نحو خارج کند، نه علم اعراب القرآن را که به طور خاص در فهم قرآن دخیل است...»

بخش دوم: قابل فهم بودن قرآن؛ که شامل مباحثی مانند: چگونه قرآن را می‌فهمیدند، ادله مفهوم بودن قرآن و... است.

بخش سوم: مصونیت قرآن از تحریف؛ که شامل مباحث: چگونه تغییر می‌دهند، دلائل عدم تحریف و ادله قائلین به تحریف می‌باشد.

بخش چهارم: جمع و فراهم ساختن قرآن؛ که شامل مباحثی است چون: معانی جمع، کتابت و ضبط و جمع قرآن در زمان پیغمبر (ص) خوانایی و نویسایی پیغمبر (ص).

بخش پنجم: قرائت؛ که یکی از مهم‌ترین بخش‌های این کتاب و بلکه مباحث علوم قرآنی است. محقق به اقتضای شبهات و ایرادات مطرح، نظرات خاص و بکر خود را ارائه نموده است. این بخش، شامل مباحثی است مانند: معنای قرائت، اختلاف قرائت و علل پیدایش قرائت. اختلاف عمدی، حدود مرزهای اختلافات جائز، سبعة احرف از طریق امامیه، سبعة احرف از طرق عامه، توحید نص و... ایشان در این بخش تأکید دارند که: «جواز اختلاف قرائت برای رفع عسر و حرج بوده و با رفع عسر و حرج - در زمان حاضر - وجهی بر قرائت به اختلاف وجود ندارد و بلکه مذموم و مردود است.»^۱

بخش ششم: اسباب نزول؛ که دارای مباحثی، است از جمله: دانستن سبب نزول، اقسام نزول، عموم لفظ و خصوص سبب و....

بخش هفتم: تفسیر به رأی؛ که شامل مباحثی مانند: مراد از رأی، دلایل مانعین و ... است.
 بخش هشتم: محکم و متشابه؛ که شامل مباحثی چون: اقسام تعریفات اصطلاحی، اسباب تشابه، راسخون در علم و ... بوده که این بخش نیز خالی از نکات نغز و پرمغز نیست.
 بخش نهم: ظهر و بطن قرآن؛ که دارای دو مبحث: دلایل منقول و دلیل عقلی، است.
 بخش دهم: نسخ، بدهاء؛ که شامل موضوعاتی چون: نسخ در لغت، شناخت ناسخ و منسوخ، شرایط نسخ، وجوه نسخ، فایده نسخ، مسئله بدهاء و ... می باشد.
 بخش یازدهم: مصادر تفسیر؛ در بردارنده موضوعاتی همچون: مصادر الزامی و استحسانتی، مصدر اول: قرآن، مصدر دوم: سنت، طرق امامیه، طرق عامه، رتبه کتاب و سنت، تعارض کتاب و سنت و ...

بخش دوازدهم: شرایط تفسیر؛ که شامل: مقدمه، علوم که باید مفسر آنها را فرا گیرد و شرایط اتخاذ روش احسن است.

ملحق بخش دوازدهم: قصص و اسرائیلیات؛ که در برگیرنده: چگونگی قصه های قرآن، اسرائیلیات پیرامون قصص قرآن و خاتمه است.

مستدرکات: حاوی پنج مستدرک برای بخش های یکم، سوم، چهارم، پنجم و دهم است. این اثر برای نخستین بار در سال ۱۳۵۴. ش از سوی انتشارات کتابخانه صدر در ۴۸۳ صفحه قطع وزیری چاپ و منتشر گردید.

تاریخ تفسیر

چنانچه مؤلف محقق در مقدمه آن ذکر کرده، این کتاب «در حقیقت جلد دوم کتاب قانون تفسیر و مکمل آن است».

استاد در دومین اثر قرآن پژوهی خود دست به تحقیقی عالمانه زده و به سیر تاریخی و تطور مشارب و مکاتب تفسیری قرآن در بستر زمان از عهد نبوت تا عصر حاضر پرداخته و اثری نفیس و گرانبقدر را از خود به یادگار نهاده است.

قرآن شناس بزرگ زمانه ما در این اثر - که آن را در طول چهارسال فراهم آورده اند - به تفصیل درباره «مکاتبی که آغازگر تأویل ناروا بوده اند و مکاتبی که تأویل ناروا را به اوج خود رسانده اند

و مکاتیبی که در تفسیر از باب تدبر و اشاره بسط مقال داده‌اند و مکاتیبی که بدون رعایت قانون تفسیر، یاه سرایی کرده‌اند و بر روی هم تاریخ گسترش رأی و تأویل، در حدی که نه اطناب ممل باشد و نه ایجاز منخل^۴ به تحقیقی نو و گسترده پرداخته تا آنجا که این کتاب، بی شک از پیشقراولان تحقیقاتی از این سنخ شمرده می‌شود. در مجموع، دغدغه محقق در این کتاب، دفاع از حقانیت مکتب تفسیری اهل بیت(ع) در مقابل مکاتب التقاطی و بالخصوص مکتب‌های تأویلی است. آنگونه که خود در مقدمه آن ذکر کرده‌اند مشوق و مؤید ایشان در به سرانجام رساندن این اثر پر مایه، استادشان مرحوم آیت الله العظمی نبوی بوده‌اند.

تنظیم این کتاب در ۱۴ بخش بوده که بخش سیزدهم آن با عنوان نمونه تفاسیر مهم حاوی ۱۲ نمونه آیه از دوازده تفسیر (نیمی عامه و نیمی امامیه) جهت تطبیق مواد قانون تفسیر با موارد و مصادیق آن، مفصل‌ترین بخش کتاب با ۲۲۵ صفحه است که بیش از یک سوم از حجم کتاب را اشغال می‌نماید.

بخش یکم: مکتب نبوی و عترت، بخش دوم: مکتب صحابیان، بخش سوم: مکتب تابعین، بخش چهارم: گسترش اختلاف در تفسیر، بخش پنجم: تدوین تفسیر، بخش ششم: نفوذ رأی در تفسیر، بخش هفتم: مکتب معتزله، بخش هشتم: مکتب باطنیه و اخوان الصفا، بخش نهم: مکتب صوفیه، بخش دهم: مکتب فلاسفه، بخش یازدهم: مکتب علمی و اجتماعی، بخش دوازدهم: مکتب جستجوگران و نوآوران، بخش سیزدهم: نمونه تفاسیر مهم و بخش چهاردهم: تفسیر متکامل که عنوانی است تأسیسی از جانب مؤلف. استاد در این بخش، سه نوع تفسیر را توصیه می‌کند که عبارتند از: الف) تفسیر متکامل ب) تفسیر ساده و همه فهم ج) تفسیر تدبری.

در بیان تفسیر متکامل می‌نویسد: «تفسیر علمی و قانونی که بطور مستقصی حاوی مسائل لغوی، صرفی، اشتقاقی و نحوی بیانی، کلامی، اصولی، فقهی... و تفاسیر ماثور و اسباب نزول بوده، و در حقیقت همه مبانی و قواعد و مواد استنتاج و استنباط را در جمیع نواحی فرهنگ اسلامی شامل باشد و از آنجا که چنین تفسیری را - هر چند مستقصی باشد - باز نمی‌توان کامل نامید، بلکه غایت مستطاع است، من آن را تفسیر متکامل می‌نامم یعنی تفسیری است در راه تکامل و سیر به سوی کمال و تلاشی است در حد امکان^۵».

قرآن ثقل اکبر

آنگونه که نویسنده دانشمند در مقدمه چاپ اول (انتشارات کتابخانه صدر) نگاشته: «این کتاب در حقیقت جلد سوم قانون تفسیر به حساب می آید». به عبارت دیگر، مجموعه سه جلدی تألیفات علوم القرآن استاد با انجام این اثر، تکمیل شده که با استخاره به قرآن، آن را، قرآن ثقل اکبر، نام نهادند. این اثر، مرجعی بسیار سودمند و مفید برای استفاده طالبان و محققان علوم و معارف قرآنی است، چرا که حاوی نکات و معانی ادوات، شرح و بسط علوم بلاغی و مسائل ادبی و معارف تمهیدی مورد نیاز در تحقیقات قرآنی می باشد.

کتاب در اولین چاپ، دارای شش بخش بوده اما در چاپ اخیر (انتشارات اسوه) بخش اول آن با عنوان قرآن (در ۲۴ صفحه) و قسمت هایی از بخش ششم و از همه مهم تر، مقدمه مفصل اثر حذف گردیده و بدین ترتیب کتاب بدون تمهید آغاز می شود. البته اثر در چاپ اسوه دارای ملحقی مفصل به نام نمونه تفاسیر مهم (در ۳۰۳ صفحه) و فهرستی منظم و دقیق است. پس به طور اجمال می توان گفت چاپ در دسترس (اسوه)، دارای دو قسمت و در قسمت اول دارای چهار بخش می باشد که عبارتند از:

بخش اول: مبانی ادوات، از همزه تا حرف الیاء

بخش دوم: علوم بلاغت که خود شامل مباحثی مانند: عام و خاص، ایجاز و اطناب، تشبیه و استعاره، کنایه، تعریض، مجاز و ...

بخش سوم: احکام ضمیر و قاعده تذکیر و تأنیث، وجوه و نظایر در قرآن، ترجمه قرآن به زبان های غیر عربی و ...

بخش چهارم: وحی و تنزیل؛ که دارای مباحثی مانند: وحی و تنزیل، اقسام وحی، مقایسه میان سه کتاب آسمانی موجود، صفات خداوند در تورات، اناجیل اربعه، الله واحد، معجزات، اسماء حسنی، حروف مقطعه و فواتح سور و ... است.

قسمت دوم: شامل نمونه تفاسیر مهم است.

آنگونه که ذکر شد، کتاب پیش از نخستین چاپ اسوه (سال ۱۳۷۲) توسط انتشارات کتابخانه صدر در سال ۱۳۶۰ چاپ و منتشر گردید.

شناخت قرآن

این کتاب ارزشمند، تلخیص دوره سه جلدی کتب علوم القرآن استاد یعنی: قانون تفسیر، تاریخ تفسیر قرآن و ثقل اکبر می باشد که «چون مطالعه و بررسی آن سه کتاب مطول برای خوانندگان بیشتری میسر نبود»؛ بر آن شدند که «مجموع محتویات آن سه را به وضعی مختصرتر و آسان فهم تر» در یک جلد، بدین نام فراهم آورند که شامل تمهیدات یک تفسیر قانونی و بایسته های ضروری یک مفسر است.

پیشگفتار همان پیشگفتار قانون تفسیر است که مملو از دغدغه های اصلاح گرایانه محقق فقید می باشد. علاوه بر آن کتاب دارای بیست و هشت بخش و یک خاتمه مختصر است.

بخش یکم: تعاریف؛ که شامل تعاریف علم، قرآن، علوم القرآن، تفسیر، تأویل و تفسیر القرآن، علم القرآن و ... است.

بخش دوم: شناخت اجمالی قرآن؛ که در آن از نام های قرآن در قرآن، اوصاف قرآن و سنت، مقاصد قرآن و ... بحث می شود.

بخش سوم: قابل فهم بودن قرآن؛ که از ادله مفهوم بودن قرآن به طور مطلق و ... سخن به میان رفته است.

بخش چهارم: مصونیت قرآن از تحریف؛ به بیان انواع احتمالی تحریف و دلایل عدم تحریف می پردازد.

بخش پنجم: جمع و فراهم ساختن قرآن؛ که مربوط به کتابت و ضبط قرآن در زمان پیغمبر، کاتبان وحی، و سایل نوشتن، ترکیب قرآن، ابعاض قرآن، و ... است.

بخش ششم: قرائات؛ که اختلاف قرائات، بررسی روایات سبعة احرف، تلاش برای توحید نص، مصاحف امام (نمونه) و ... سخن به میان رفته است.

بخش هفتم: اسباب نزول؛ که اقسام اسباب نزول، عموم لفظ و خصوص سبب و ... را بیان کرده است.

بخش هشتم: تفسیر به رای؛ که شامل دلایل مانعین، ادله مجیزین و ... است.

بخش نهم: محکم و متشابه؛ که به تعریف محکم و متشابه، تعریف لغوی محکم و ... پرداخته است.

بخش دهم: ظهر و بطن قرآن؛ که به موارد آن، اول از کتاب، دوم از سنت، پرداخته است.

بخش یازدهم: نسخ، بداء تاریخ نزول؛ و حاوی نسخ، بداء و ... است. در ملحقات این بخش از تاریخ نزول و .. بحث شده است.

بخش دوازدهم: مصادر تفسیر؛ که شامل: مصدر اول قرآن مجید، مصدر دوم: سنت، مصدر سوم: قول صحابی، مصدر چهارم: قول تابعی و ... است.

بخش سیزدهم: شرایط تفسیر؛ از علمی که مفسر باید فرا گیرد مانند: لغت، صرف، اشتقاق، نحو و اعراب، اسلوب، قرائات و ... سخن گفته است. ملحق این بخش در مورد قصص و اسرائیلیات است.

بخش چهاردهم: مکتب نبوی و عترت.

بخش پانزدهم: مکتب صحابیان

بخش شانزدهم: مکتب تابعین است که مدارس تفسیر، ممیزات تفسیر در عهد تابعین و ... را بیان می‌کند.

بخش هفدهم: عوامل گسترش اختلاف در تفسیر؛ شامل حذف اسناد، فقه نصوص، پیدایش آرای مذهبی، موافقت‌های سیاسی و ... است.

بخش هجدهم: تدوین تفسیر

بخش نوزدهم: نفوذ رای در تفسیر

بخش بیستم: مکتب معتزله؛

بخش بیست و یکم: مکتب باطنیه و اخوان الصفا

بخش بیست و دوم: مکتبه صوفیه؛ این بخش مفصل و حاوی نکات بدیع و بیانگر آراء و اندیشه‌های شجاعانه و عالمانه و نیز مبین نقادی‌های منصفانه محقق است. ایشان با دلیل و برهان تفاسیر تأویلی صوفیه را از عوامل عمده تضعیف اسلام می‌دانند.

بخش بیست و سوم: مکتب فلاسفه .

بخش بیست و چهارم: مکتب علمی و اجتماعی در پرتو تمدن جدید؛

بخش بیست و پنجم: مکتب جستجوگران و نوآوران.

بخش بیست و ششم: تفاسیر مهم و مفسران بزرگ؛ که بررسی و معرفی اجمالی شش تفسیر از

عامه و شش تفسیر از امامیه اثنا عشریه می‌پردازد.

بخش بیست و هفتم: تفسیر متکامل (که در کتابشناسی تاریخ تفسیر شرح آن گذشت).
بخش بیست و هشتم: اعجاز قرآن؛ که از: حرف، تلائم و تنافر حروف، کلمه، اعجاز قرآن در محتوا، تحدی و هماورد جویی و ... بحث می‌کند. خاتمه ای مختصر نیز بر انتهای کتاب، ثبت است.

مقدمه تفسیر قرآن برای همه

این کتاب در واقع مختصر و بلکه چکیده کتاب قانون تفسیر است - به همان نظم و نسق - و آنگونه که از عنوان آن پیداست مقدمه ای است بر تفسیر چاپ نشده استاد به همین نام (تفسیر قرآن برای همه). این تلخیص خود از دو قسمت شکل می‌یابد: مقدمه و پیشگفتار. استاد در مقدمه این اثر، جریان دلالت بر این کار خیر را - به اشاره - بیان کرده و در علت نامگذاری این تفسیر بدین نام نویسد: «... و به نام تفسیر قرآن برای همه نام‌گذاری نمودم، زیرا قرآن و تفسیر آن برای همه مردم است.»

قسمت پیشگفتار، خود شامل یازده بخش است. در ذیل عنوان پیشگفتار به تعریف تفسیر با ذکر مثالی پرداخته و به ترتیب بخش‌های بعدی را می‌آورند: قرآن مصون از تحریف است، جمع قرآن، قرائات (که در ذیل این بخش عناوین چند مطلب را می‌بینیم)، اسباب نزول، (و در ذیل آن بحث؛ عموم لفظ و خصوص سبب به میان آمده است)، محکم و متشابه، ظهر و بطن قرآن، تفسیر به رأی، ناسخ و منسوخ، مصادر تفسیر، شرایط تفسیر، قصص و اسرائیلیات.

قیسات القرآن

این تحقیق به کوشش استاد سیدعلی کمالی دزفولی به سرانجام رسید. کتاب، فهرستی موضوعی از قرآن است که محقق پرکار و خوش ذوق ما آیات مربوط به هر موضوعی را در ذیل عنوانی خاص مرتب کرده است. مولف چنانچه خود در مقدمه ذکر می‌کند: «کشف الآیات و کشف المطالب در حد مختصر خود مفیدند اما برای پژوهندگان محقق که می‌خواهند اطمینان یابند تمام مواد و مطلب و مقصود مورد نظر در دسترس ایشان است، کفایت نمی‌کنند؛ ایشان باید همه مواد مورد استناد خود را یکجا بیابند.»^{۱۱}

بر این اساس ایشان به تبع و جستجو پرداخته، اما سرانجام در یافتند که علی رغم زحمات «غزالی» در جواهر القرآن و «محمدباقر مجلسی» در مقدمه عناوین بحار الانوار «اما مجموعه ای که خاص این تقسیمات و به طور مفصل فراهم آمده باشد به نظر فراهم سازنده این مجموعه سیدعلی کمالی دزفولی نرسیده بود مگر مجموعه فراهم آمده به وسیله ژول لابوم؛ فرانسوی در ایران که - با ترجمه آیات - به نام تفصیل آیات القرآن الکریم انتشار یافته بود.^{۱۲} استاد با مراجعه مکرر به کتاب مذکور دریافت که: «شاید، دانشمند مزبور در اثر دوری از مهد اسلام و مأنوس نبودن با قرآن و نداشتن سوابق ذهنی و شم خاص نتوانسته این مهم را در حدی که قابل امکان است انجام دهد»^{۱۳} لذا ایشان پس از ذکر ۲۲ نمونه از نواقص و اشکالات کار ژول لابوم، عاقبت در دی ماه ۱۳۶۴ موفق به اتمام مجموعه ای کامل تر از کار او شدند. (گرچه در اثنای تحقیق، کار دو بار متوقف و تجدید شد.)

نکته قابل ذکر آن است که چون بسیاری از آیات ناظر به بیش از یک عنوان و مطلبند و تکرار آیات در ذیل عناوین مربوطه حجم مجموعه را از حد متعارف خارج می‌ساخت، مولف ارجمند نشانی آیات مذکور را با رمز مخصوص در پایان هر عنوان آورده است.

قرآن و جامعه

این اثر، مجموعه ای است از سه کتاب پیشتر منتشر شده مولف به نام‌های: قرآن و مبارزات، قرآن و جامعه سازی و قرآن و دستورات اجتماعی که هر کدام به صورت مستقل از سوی انتشارات کتابخانه صدر در سال ۱۳۵۷ شمسی، توفیق چاپ و عرضه یافته بودند. مجموعه حاضر برای اولین بار در سال ۱۳۶۹ به نام قرآن و جامعه‌سازی از سوی انتشارات اسوه منتشر گردید، اما از چاپ دوم (۱۳۷۲ ش) به بعد با نام قرآن و جامعه نشر یافت. مختصرگویی و آسان نویسی^{۱۴} چون دیگر آثار مولف از ویژگی‌های بارز این مجموعه است که در آن «آیات مبارکاتی را که به طور کلی ناظر به امور اجتماعی است فراهم ساخته و با مختصر ترجمه و توضیحی به نسل جوان شیعیان خاندان پیغمبر اسلام... تقدیم»^{۱۵} کرده «تا از فکر و معلومات قبلی خود مدد گرفته و دریافت‌هایی عالی‌تر و گسترده‌تر - در محدوده معارف قرآن مجید - به دست آورند»^{۱۶} و توفیق ایشان را در انس گرفتن^{۱۷} با قرآن آرزو نموده است و سپس، آیات اجتماعی قرآن مجید را به سه بخش کلی

تقسیم کرده: بخش یکم: قرآن و مبارزات، بخش دوم: قرآن و جامعه سازی و بخش سوم: قرآن و دستورات اجتماعی

قرآن و شعارها

کتاب در یک مقدمه و سی یک بخش فراهم گشته است. نویسنده در مقدمه موجز کتاب، هدف از آن را چنین بیان می کند که: «... بر خود واجب دانستم تا آیات مبارکاتی را از قرآن مجید که برای محک شناسی و جهان بینی اسلام حکم پایه و اساس دارند، استخراج و با ترجمه و تفسیر مختصری به جوانان مبارز و انقلابی ایران هدیه کنم»^{۱۸}.

عناوین بخش های سی و یک گانه کتاب به ترتیب چنین اند:

بخش اول: توحید، بخش دوم: نبوت، رسالت، خلافت و رهبری، بخش سوم: قرآن، بخش چهارم: کعبه، مساجد و شعایر، بخش پنجم: صلوة، بخش ششم: روزه، ریاضت، اعتکاف و عبادات مستحبه، بخش هفتم: علم، حکمت و هدایت؛ بخش هشتم: تفکر، تعقل و عبرت و بخش نهم: تبلیغ، امر به معروف و نهی از منکر و موعظه، بخش دهم: مقام و منزلت انسان، که تا سی و یک بخش ادامه دارد.

قرآن و مقام زن

مؤلف این بار نیز - چون همیشه - با قلمی ساده و روان به دفاع منطقی از مقام و منزلت زن در دیدگاه قرآن می پردازد. اگر چه ایشان در دو اثر منشور و منظوم دیگر خود یعنی جاء الحق و عزیز و نگار، جایگاه زن از منظر قرآن را بررسی نموده، اما در این اثر به تفصیل به تفسیر مبحث یاد شده پرداخته و دقایق و ظرایف نهفته در آیات مربوطه قرآنی را بیان کرده است. چنانچه خود در پیشگفتار تصریح دارند فوائد کلی این اثر دو چیز است: «اول: شناخت مقام و منزلت زن در اسلام و ... دوم: رفع تهمت از اسلام و فرهنگ متعالی آن که بیش از هر قانون آسمانی دیگر به زن احترام گزارده...»^{۱۹} است.

کتاب علاوه بر پیشگفتار دارای نه بخش به عبارت ذیل است:

بخش یکم: مقام و منزلت زن است که در آن از اولین بیعت و مقام و حرمت دختران سخن به

میان آمده؛ بخش دوم: خانه و خانواده، بخش سوم: ازدواج، بخش چهارم: طلاق، بخش پنجم: حجاب نظر، عفت، حیا، تربیت، بخش ششم: صفات، بخش هفتم: مشکلات و مفاسد، بخش هشتم: واقع بینی، سماحت، سهولت، بخش نهم: ایرادات بیجا و رد آنها.

کتاب اول

عرفان و سلوک اسلامی (قرآنی)

این کتاب که به همراه کتاب دوم (ظهیرالاسلام دزفولی و خاندان او) در یک مجلد به چاپ رسیده، در واقع بیان طریق صحیح سلوک و عرفان اسلامی براساس آموزه‌های قرآنی در مقابل شبه عرفان التقاطی متصوفه است. کتاب، بجز پیشگفتار و مدخل دارای نه بخش و یک خاتمه است. که بخش‌های آن به ترتیب:

بخش یکم: امتیازات موهوبی؛ که از ۳۴ امتیاز یعنی: تکریم، خلافت، امامت، رسالت... بحث می‌شود.

بخش دوم: اعمال، صفات و حالاتی که هم توفیق می‌خواهند و هم تلاش؛ که از صفات و حالات ایمان، توبه، و جهاد بحث می‌کند.

بخش سوم: عبادت؛ که به ذکر و توضیح: عابد، حامد، راکع، مسیح، خاشع، محبت و... پرداخته است.

بخش چهارم: مراحل محبت که از مراحل ذکر، قرار، نقر، هجرت، قیام، استقامت، سعی، سرعت، اجابت و... سخن به میان آمده است.

بخش پنجم: صفات و مقاماتی که هم موهوبی‌اند و هم با جهاد و تلاش تکمیل می‌شوند؛ مانند: اولوالالباب، اولوالعلم، اهل الذکر، اصحاب الیمین، سابقین، وارثین، صدیقین و...

بخش ششم: بعضی از شرایط و لوازم سلوک همچون: اسوه، بیعت، متعلم، متفقه و...

بخش هفتم: القابی که برای سالکان طریق الی الحق در قرآن یاد شده؛ که عبارتند از: ابرار، اخیار، حنیف، انصار الله و حزب الله.

بخش هشتم: علائم و نشانه‌هایی که در قرآن مجید برای اطمینان و قوت قلب سالک یاد شده‌اند عبارتند از: تحکیم الرسول، جعل فرقان، تمسک کتاب، اتباع رضوان، تحبیب، تثبیت، نصرت، فرح،

فیض الدموع، ابتلاء، شرح صدر و ..

بخش نهم: مشکلات؛ که در این بخش با بیان شش مشکل و ایراد بر سلوک متصوفه، سولاتی را جهت تنویر افکار و تطهیر قلوب طالبان مطرح کرده است.

جاء الحق

این کتاب در واقع، ردیه ای است بر کتاب بیست و سه سال. هر چند این کتاب جوابی است بر بیست و سه سال، اما آنگونه که از مطلع و نام آن پیداست، دفاعی است از اسلام بر اساس اصیل ترین منبع آن یعنی قرآن، لذا در ذیل بخش دوم کتب استاد (معارف قرآنی) جای می گیرد. استاد در پیشگفتار قید کردند: «... نظر به عظمت عنوان کار - نه کارکرد خودم - با تغال به کلام الله مجید این کتاب مبارکه را به نام جاء الحق به همه دوستان و طالبان حقیقت تقدیم می کنم.» این کتاب چنان که در بالای صفحاتش ثبت است، فی الواقع دائرةالمعارفی است قرآنی. لحن نویسنده - همچون بسیاری از دیگر آثارشان - لحنی منتقدانه و ناظر بر دفاع از اعتقادات اسلامی بر مبنای آموزه های اصیل قرآنی در برابر شبهات و ایرادات غیر منطقی معاندین است. ایشان شبهات آن کتاب و دیگر ایرادات را در هفت بخش دسته بندی کرده و سپس جواب می دهد. کتاب در شمارگان محدود چاپ و به گفته مولف فقید جهت زدودن شبهات کتاب «بیست و سه سال» به آمریکا ارسال شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شناخت اجمالی آثار منتشر نشده استاد: *پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*

۱ - تفسیر قرآن برای همه

مشخصات کلی: به زبان فارسی و در ۴۴ دفتر ۱۰۰ صفحه ای به نگارش درآمده که می تواند در ۴ یا ۵ یا ۶ جلد حدود ۶۰۰، ۷۰۰، و یا ۸۰۰ صفحه ای چاپ گردد. موجود در کتابخانه مدرسه علمیه سیداسماعیل بن سیدشاهمیر دزفول. شروع تالیف: سال ۱۳۷۲ سال اتمام: ۱۳۷۸ خورشیدی. بررسی، مقابله، تنظیم و ویرایش آن از سال ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۲ ش با دستیاری سیدمجتبی مجاهدیان انجام پذیرفت. این اثر چنانکه از نام آن پیداست، تفسیری است موجز، ساده و مختصر و البته گویا و رسا که هر طیف، صنف و سنی می تواند مخاطب آن واقع شده و از آن بهره مند گردد. جدای

از ساده نگاری و اختصار نویسی خاص نویسنده مملو از عصاره‌های علمی، بدایع، تازه‌ها و آرای بکر مفسر و عاری از هر گونه اصطلاحات مغلق و تکلفات غیر ضرور و پیچیدگی‌های معمول و حاشیه روی‌های مشهور تفاسیر می‌باشد. پیشتر مقدمه این تفسیر - که در حقیقت خلاصه کتاب قانون تفسیر است - به صورت مستقل و در ۴۷ صفحه قطع رقیعی چاپ و منتشر گردید. مفسر عالیقدر در تفسیر هر دسته از آیات مقید به درج چند نکته بوده است:

۱ - آیات

۲ - ترجمه آیات. البته ترجمه‌ای تحت اللفظی و متناسب با زبان مبدا. در این بخش تقید تام و تمام مترجم به کلمات و ساختار لفظی قرآن مشهود است. مترجم علاوه بر استفاده از فرهنگنامه‌ها و قوامیس عربی و قرآنی نظیر تاج العروس، بصائر ذوی التمییز، مفردات راغب، معجم الالفاظ القرآن کریم، قاموس قرآن و ... نیز نگاهی به فنی ترین ترجمه‌های اخیر نظیر معزی، عبدالمحمد آیتی، فولادوند، خرمشاهی، مکارم و ... داشته و حتی نیم نگاهش متوجه ترجمه‌های مندرج در برخی از تفاسیر همچون میدی بوده است.

۳ - مفردات: رجوع مفسر در این بخش علاوه بر منابع پیشگفته، به تفاسیر بالاخص تفسیر مراغی و کشف بوده است.

۴ - روایات: البته ترجمه آنها. شیفتگی، علاقه و عشق مفسر به مکتب اهل بیت، ویژگی برجسته حیات فکری و علمی ایشان است. در این بخش، عمده رجوع ایشان به تفاسیر مأثور شیعیه بالاخص نورالثقلین، صافی، البرهان، المیزان (که بخش روایی آن را بسیار موثق و در عین حال گمنام می‌دانستند)؛ مجمع البیان، کاشف، و البته مجامع حدیثی وافی و بحار الانوار و عیون اخبار الرضا(ع) نیز محل رجوع ایشان بوده است.

۵ - تفسیر ترتیبی آیات: در این بخش عنایت ایشان از میان تفاسیر شیعیه بیشتر به: التبیان، مجمع البیان، البرهان، صافی، نورالثقلین، کاشف والمیزان بوده، و از میان تفاسیر عامه به تفسیر کبیر، ابن کثیر، مراغی، فی ضلال و ... نظر داشته، چنانچه از آثار بیشتر ایشان مخصوصاً تاریخ تفسیر، شناخت قرآن و عرفان و سلوک اسلامی پیداست، ایشان بسیار بی‌اعتقاد به تفاسیر تأویلی متصوفه، باطنیه و ... بوده و تفاسیر صوفیانه امثال ابن عربی اندلسی را با محک نقد قرآن به نقادی و چالش می‌کشاند.

گرچه در جای جای تفسیر خود استشاداتی به ابیات عرفانی مثنوی مولوی و خمسه نظامی می‌نماید.

۶ - تدریسات: عنوان برداشت‌های بی‌نفاذ و پایان از آیات قرآن است که حد و حصر نداشته و مفسر نیز به قدر خود و وسع تفسیر به مواردی از آنها می‌پردازد. این تفسیر خالی از لطایف و ظرایف اخلاقی خاص مفسر نیست. در جای جای آن دغدغه‌های اصلاحی و علایق اجتماعی ایشان قابل رویت است. نقادی‌های خاص مفسر و دفع و رفع شبهات موجود را در خود دارد. مفسر - چنانچه بارها در مقالات و مجالس علمی عنوان نمودند - معتقد به تفسیر و ترجمه جمعی از قرآن بوده‌اند.

۲ - ابیات تفسیری مثنوی

یکی از آثار چهارگانه منتشر نشده استاد در رابطه با مثنوی مولوی است. در این تحقیق استاد ارجمند به استخراج ابیات تفسیری مثنوی معنوی مولوی - به جز قسم دوم از دفتر اول - پرداخته که در مجموع بالغ بر ۱۲۰۰ بیت می‌شوند. نکته جالب در این تحقیق آن است که استاد با وجود نقادی‌های فراوان که در آثارش از مکتب تفسیری صوفیه می‌کند، اغلب تفاسیر مثنوی از آیات قرآنی را قانونی دانسته و بر آن است که مولوی نه جانب تفریط در تفسیر را گرفته و نه راه تأویل را پیموده است.

۳ - جزوه علوم القرآن

جزوه درسی مختصری است فراهم شده از ابحاث علوم القرآن، به قلمی ساده و روان جهت تدریس به دانشجویان دانشکده شهید مطهری تهران.

می‌توان گفت که - به جز اضافات و ملحقات - مختصری است از کتب سه گانه علوم قرآنی حضرت استاد و بلکه تلخیص کتاب شناخت قرآن است. ناگفته نماند که استاد در بخش تأثیر قرآن بر شعر و ادبیات فارسی، فصلی را به تأثیر آیات الهی بر آثار ادبی، عرفانی جدش مرحوم «میرسیدحسین ظهیرالاسلام دزفولی» اختصاص داده و نکات، شواهد و نمونه‌هایی را از دیوان خطی ایشان استخراج کرده و ادعا می‌نماید که اشعار ظهیرالاسلام از غزلیات مولوی در دیوان

شمس، انگیزه بخش ترند.

۴- مقاصد قرآن یا جمهوریت محمد(ص)

این اثر ناقص و انجام نیافته، ره آورد سفر چند ماهه مرحوم استاد به امریکا در سال ۱۳۷۴ شمسی است. ایده و هدف ایشان از تألیف آن، دست زدن به مقایسه ای اجمالی میان یک جمهوری واقعی - که قرآن ترسیم نموده - با جمهوری خیالی - که برخی اندیشمندان ایده الیست جهان غرب مطرح کرده‌اند - بوده است. قصد استاد آن بوده تا پس از برشمردن مقاصد واقعی قرآن و انجام مقایسه، آن را به همین نام یا به نام جمهوریت محمد(ص) انتشار دهد. گویا این تحفه و یادگار سفر پرتلند پس از رجعت ایشان - به هر دلیل - به دست فراموشی سپرده شد. ذکر برخی از عناوین بخش‌های آن خالی از لطف نیست: توحید، نبوت عامه، نبوت خاصه، قرآن، اسلام، انسان، روانشناسی، علم، حکمت، تفکر، عبادات، دعا، سمحه و سهله، اخلاق، انفاق، صلح، جنگ، اطاعت، هدایت، تبلیغ، اتحاد.

۵- قرآن و صنایع بدیعیه

همت استاد در این اثر منتشر نشده - بر شمردن صنایع بدیعیه مستعمله در قرآن و ارائه تعریفی مختصر از هر کدام واستخراج نمونه‌هایی از آیات مربوطه بوده است، زیرا آنگونه که خود در مقدمه آن نگاشته‌اند؛ صنایع بدیعیه قرآن دلیل اعجاز آن را قویتر ساخته و شناخت این صنایع در شناخت عمیق تر قرآن کارساز ترند. قوامت «انوار الربیع فی انواع البدیع» (در ۶ جلد) و دقت و وثاقت مؤلف ارجمند آن سیدعلی خان کبیر (متوفی ۱۱۲۰ هـ ق) سبب گشت تا کتاب مذکور مهم‌ترین منبع این تحقیق گردد. استاد با برشمردن ۱۳۷ عنوان از این صنایع به شرح مختصر هر کدام پرداخته و در ذیل هر عنوان نمونه‌های مستخرجه از قرآن را ذکر می‌کند. اولین صنعت «براعت استهلال» و آخرین آنها «حسن ختام» است که در این اثر ثبت گردیده است. این تحقیق در ۸۱ صفحه و به خط مؤلف می‌باشد.

پی نوشت‌ها:

۲۰۱- به نقل از حجة الاسلام والمسلمین سید محمد علی ایازی

- ۳- قانون تفسیر ص ۲۶ و ۲۵
- ۴- همان، ص ۱۵۷
- ۵- تاریخ تفسیر، ص ۴
- ۶- همان
- ۷- تاریخ تفسیر، ص ۴۸۹
- ۸- قرآن، نقل اکبر، ص ۳
- ۹- شناخت قرآن، ص ۲۳
- ۱۰- همان
- ۱۱- مقدمه قیسات القرآن، ص: آ
- ۱۲- همان، ص: ب و ج
- ۱۳- همان، ص: ج
- ۱۴- قرآن و جامعه، ص ۱۸۹
- ۱۵- همان
- ۱۶- همان
- ۱۷- همان
- ۱۸- قرآن و شعارها، ص ۵
- ۱۹- قرآن و مقام زن، پیش گفتار، ص ۱۰ و ۹

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی